

ІДЕЯ (від грец. *ιδέα* — початок, першообраз) — термін філософії та повсякденної мови, що в західній інтелектуальній історії зазнав зміни значення, аж до протилежного. Ці зміни є джерелом багатозначності слова «І.» у сучас. вжитку. Ним переважно позначають уявлення, здогади, поняття, принципи, що мають служити основою: а) пізнання і пояснення світу та різних сфер реальності; б) дій, націлених на створення нового — артефактів (технології, мистецтво тощо); в) цінніс. понять і принципів, які мають визначати спосіб люд. життя й поведінки; а також теорій, які стосуються ефективності практ. дій. Йдеться про найважливіші типи І. — пізнав., практ.-творчі та ціннісні. Цей поділ відповідає трьом видам життєдіяльності, які запропонував Аристотель: теорія (мудрість-софія), поєзис (творення нового) і праксис (етична мудрість, мудрість-фронезис). Термін «І.» увів Платон на позначення заг. поняття, що має бути відповід. чином визначене. Ґрунтуючись на тому, що поодинокі речі виникають і зникають, але щоразу відтворюють деякі заг. зразки, дійшов висновку, що заг. зразки мають зберігатися незалежно від мінливих речей. Ці ідеал. прообрази речей є незмінними і вічними: вони є справж. реальністю; поодинокі ж речі, які ми сприймаємо, є лише спотвореними подобами, симулякрами цих зразків. З погляду Платона, І. відрізняються ступенем загальності, а тому утворюють ієрархію, на вершині якої він помістив І. добра (грец. «анатон»), яка об'єднує всі ін. І. Відповідно, шлях до істини та добра збігається. Це означає, що Платон не розрізняв ціннісно-нейтрал. І. від ціннісно-навантажених. У творі «Держава» він звернувся до образу печери, щоб пояснити свою теорію І. З його погляду, люди схильні вважати істиною, реальністю те, що вони щоденно спостерігають. Насправді ж усе, що вони сприймають, нагадує тіні на стіні печери, які кидає світло сонця від речей за межами печери. Якщо людину, яка звикла жити в оточенні тіней, вивести назовні, то сонячне світло засліпить її. Відкриття істини спочатку лише спантеличує людей, схиляючи їх повернутися в печеру, до звич. ілюзій. У діалозі «Менон» Платон використав міф переселення душ, згідно з яким душа кожного з нас до переселення в наше тіло жила у божествен. світі вічних І. Тому кожен здатний відкрити І. шляхом «пригадування». Просвітниц. роль філософа, з погляду Платона, полягає в тому, щоб шляхом діалогу з людиною допомогти звільнитися від ілюзій, відкривши в своїй душі І., які людина забула під впливом щоден. вражень протягом життя. Аристотель заперечив теорію І. Платона, а тому уникав використання грец. слова «*idea*» (віддавав перевагу слову «*ейдос*»). З його погляду, заг. поняття ми утворюємо, виявляючи загальне

в одиничному. Звідси його теза, що першою основою (субстанцією) буття є поодинокі утворення. Заг. поняття у вигляді певних форм (ейдосів) є похідною, «другою субстанцією» («субстанційною формою»). Він зробив висновок, що існує форма всіх ідеал. форм, до яких тягнеться кожна поодинока річ як до свого ідеал. зразка (це була поступка Платону). Загалом в антич. філософії переважав погляд, що існує деякий світ. розум (Нус, Логос) як основа упорядкування світу. Отже, розум окремої людини має узгоджуватися зі світ. розумом. У європ. середньовіч. філософії вважали, що І. існують до речей у думці Бога, потім у речах (унаслідок творення світу) і, нарешті, вони наявні у розумі окремих людей у результаті пізнання світу. Але грец. слово «І.» в середньовіч. реліг. текстах, як правило, не використовували; його лат. відповідником стало слово «форма». У європ. філософії 16–18 ст. Р. Декарт здійснив суб'єктив. поворот. Почав з доказу існування влас. Я, скориставшись принципом «Мислю, отже, існую» (лат. *cogito, ergo sum*). Словом «І.» називав усе, що дане в свідомості влас. Я. Поділив усі І. на набуті й вроджені (лат. *ideae innatae*), на емпіричні та витворені уявою і розумом (напр., І. математичні). До вроджених відніс І. Бога, влас. Я та субстанції. Пізніше погляд про існування вроджених І. стали позначати терміном «нативізм». Доказом буття Бога служила для нього наявність вродженої І. Бога в свідомості людей. Показником надійності І., їхньої придатності для пізнання вважав ознаку ясності та чіткості (виразності) — на противагу І. темним і плутаним. Остаточ. запорукою того, що ясным і чітким І. відповідає реальність, є милість Бога, оскільки він не схильний вводити людей в оману. Осн. здатністю людини, яка забезпечує пізнання, є розум. Однак, на противагу раціоналізму Р. Декарта, британ. емпірики (Дж. Локк, Дж. Берклі, Д. Ґ'юм) застосовували слово «І.» для позначення чуттєвих образів, які вважали основою складніших утворень. На основі простих І. (сприймання речей чи їх властивостей) з допомогою уяви чи розуму ми можемо утворювати складні І. — комплексні уявлення чи розумові конструкції. Але пояснити їх можемо лише розкладаючи на прості І. — емпіричні дані. Це призвело до позиції феноменалізму, відповідно до якої найбільшим ступенем реальності володіють явища. Відбулася, отже, найбільш радикал. зміна у значенні слова «І.». Позицію, згідно з якою існує внутр. об'єктивна основа явища — суть (лат. *essentia*), як-то І. Платона чи субстанц. форми Аристотеля, стали позначати терміном «есенціалізм». З погляду Д. Ґ'юма, І. душі — тільки уявлення, за допомогою якого кожен із нас поєднує враження і переживання, припускаючи, що їх носієм є деяка субстанція, яку називаємо «душею». Так само І.

причинності, з його погляду, полягає не в тому, що ми знаємо про прихов. внутр. зв'язки між явищами, а внаслідок того, що спостерігаємо регулярне слідування одних явищ за ін. — відповідно до принципу «після того, отже внаслідок того» (лат. *post hoc, ergo propter hoc*). Д. Г'юм увів також розрізнення, відоме під назвою «Виделка Г'юма». Мається на увазі відмінність тверджень істинних тільки внаслідок значення термінів, з яких вони складаються, від тверджень, істинність яких підтверджується фактами. Перший вид тверджень визначив як істинні тільки внаслідок відношення між І. (англ. *the relations of ideas*). Добре відомим стало також друге його розрізнення, відоме під назвою «Закон Г'юма». Йдеться про т. зв. проблему фактично-ціннісного — про відмінність між І. та твердженнями, що описують фактич. стан, від цінніс. І. і тверджень (тих, що висловлюють ціннісні переконання людей). Д. Г'юм наголошував на неможливості з фактич. тверджень вивести ціннісні. Навіть якщо ми шляхом соціол. дослідж. встановлюємо, що саме цінують люди у суспільстві, то цим фіксуємо лише фактич. стан, а не відповідаємо на запитання, що вони повинні цінувати. Тривають дискусії, як подолати прірву між фактичним і ціннісним. Радикал. позицію британ. емпіриків розвинено у позитивізмі та логіч. позитивізмі, в якому будь-яка теорія має спиратися на принцип емпірич. верифікації. І. Кант спробував примирити раціоналістів (картезіанців) і емпіриків. З його погляду, щоб емпіричні дані (факти) були основою пізнання, вони повинні бути відповід. чином упорядковані: апіорні принципи чи, інакше, І. такого упорядкування створює розум. До таких І. він відніс І. часу, простору, причинності. У видозміненому вигляді ця думка І. Канта знайшла своє продовження у твердженні К. Поппера про те, що факти добираються в світлі певної І., яку він використав у своїй критиці логіч. позитивізму. Окрім І., націлених на потреби пізнання, І. Кант вважав, що І. Бога, безсмертя душі і свободи волі є засадничими в обґрунтуванні цінніс. І., що мають лежати в основі етики, а заодно всієї практич. сфери люд. життя (права, політики тощо). Найважливішою з таких І. в етиці І. Канта є І. обов'язку. Ґ. Гегель повернувся до платонів. традиції об'єктив. ідеалізму, прийнявши позицію, що основою реальності є духовна субстанція у вигляді абсолют. І. Але, на відміну від Платона, вважав, що абсолютна І. не є чимось сталим, а проходить крізь різні періоди істор. розвитку, втілюючись у конкретніших І. та прямуючи до все повнішої істини. За тим вбачають теол. підтекст, коли наближення до істини можна розуміти як шлях до богопізнання. Важливим внеском Ґ. Гегеля у розуміння І. став наголос на перспективності І., їх націленості на майбутнє втілення в теоріях та практиках. В укр. філософії П. Юркевич вказував на відмінність між уявленням, поняттям та І., наголошуючи, що в понятті рухаємося строго й визначено у царині досвіду, а в І. виходимо за межі досвіду; критикував суб'єктивне ро-

зуміння І. в емпірично-психол. та кантіан. варіантах суб'єктивізму, а також панлогізм Ґ. Гегеля; увів у свою філософію (і в розуміння І.) елементи екзистенціалізму.

Оскільки пізнання спрямоване передусім на відкриття істини (а це поняття в усіх розуміннях передбачає узгодження наших тверджень і теорій з реальністю), то наук. І. є переважно ціннісно-нейтральними: їх можна використовувати для утвердження як добра, так і зла. Практич.-творчі І. містять два види практик, що суттєво відрізняються: винайдення нових технологій (визначається станом наук. дослідж.) та створення мист. творів. Розроблення нових технологій, які б забезпечили екон. модернізацію України, залежить від нарощення інтелектуал. ресурсу. В І.-задумах наявне поєднання розуму, уяви та почуття. Задум у вигляді думки часто відіграє другорядну роль порівняно з уявою — поперед. образом, а в муз. творчості — певного настрою, поперед. мотиву, мелодії тощо. Оцінка задуму у літературі та мистецтві важить значно менше порівняно з його здійсненням: і найкращий задум може бути знецінений у процесі його втілення. І. 3-го типу націлені, по-перше, на впровадження чи обґрунтування певних цінніс. переконань, по-друге, — на їхнє успішне здійснення у вигляді належно обґрунтов. практик (на з'ясування способів такого обґрунтування спрямована логіка практич. міркування). Напр., успішне здійснення І. нації в Європі відбувалося шляхом урахування наяв. сусп. реальності та створення образу нації, заклик до її поцінування. Відповідно цю І. зорієнтовано на перетворення наяв. сусп. реальності. Гуманітарні науки у різних пропорціях поєднують пояснення наяв. реальності з обґрунтуванням цінніс. принципів як шлях до зваженого вибору цінніс. переконань особами, націями і людством загалом. Декларація навіть цілком виправданих цінніс. І. та принципів часто є явно недостатньою, якщо не поєднується з продуманими діями, націленими на здійснення задекларов. І. та принципів.

У зх. інтелектуал. історії можна виокремити три заг. характеристики І.: 1) проєктивність чи перспективність, що передбачає подальшу конкретизацію; 2) засадничість, фундаментальність, оскільки її мислять як основу певної теорії, технології чи практики; 3) оригінальність, що знімає пропонування відомої чи втіленої І. Проєктивність стосується міри визначеності І. Часто той, хто висловлює певну І., водночас втілює її у певній теорії, технології чи практиці. Якщо залишити такі випадки осторонь, то запропонована І. повинна бути визначеною в своєму змісті настільки, щоб можна було оцінити її оригінальність та перспективність. На ринку І. (як пізнав.-теор., так і зорієнтов. на оновлення технологій та практик) вони пропонуються переважно у вигляді проєктів. Оцінка перспективності І. відразу стає негативною, якщо І. бракує оригінальності. Якщо йдеться про нову І., оцінку її перспективності розглядають під кутом зору можливості втілення у теорії, практиці, технології. Вірогідність успіху порівнюють зі

збитками (переважно фінансовими) у разі невдачі. Найбільш проблематичною є оцінка І., що виходить за межі парадигми, прийнятої у наук. спільнотах («рев.» І.), як це показав Т. Кун. Розуміння надзвичай. випадків підвищує рівень самокритичності наук.-технол. спільнот. Оцінка цінніс. І. полягає в зважуванні наслідків утвердження цінніс. орієнтацій та відповід. життєвих перспектив (якості життя) осіб, суспільств, націй та людства загалом. Що стосується фундаментальності, то спостерігаємо використання слова «І.» для позначення здогаду, який стосується проблеми. Так, у випадку розв'язання конкрет. практич. проблеми, можна почути: «Я маю ідею: здогадуюсь, як це зробити». Та навіть коли ми обговорюємо не дуже фундам. І., напр., І. університету, то зосереджуємо увагу на тому заг. змісті, втілення якого дає нам право називати цю установу університетом. Наше обговорення не зосереджене на конкрет. деталях втілення цієї І. — можливій структурі університету, способі викладання. Якраз це зосередження на заг. передумовах дозволяє піддавати критиці бюрократ. ініціативу у незалеж. Україні, що призвела до перейменування багатьох інститутів в університети: існують підстави оцінювати це як компрометацію самої І. університету в її первин. задумі. Адже здійснення І. університету передбачає забезпечення його автономії. Тим часом у сучас. Україні мають місце адм. втручання у діяльність університетів: показовим є адм. звільнення ректорів кількох університетів. У сучас. Україні кожна політ. партія декларує повагу до законності та свою націленість на боротьбу з **корупцією**, але суттєвого поступу у зниженні її рівня немає. Це пояснюють відсутністю у політ. еліті політ. волі, але більшу вагу має вплив на державу олігархів, які (за рідкіс. винятками) керуються особистими інтересами, а тому не зацікавлені в зменшенні рівня корупції. Бракує також І., які б стали основою ефектив. стратегій і практик, націлених на подолання корупції. Поширеними є більш чи менш розгалужені класифікації І., здійснені з урахуванням їхнього змісту: реліг., філос., наук., технол., морал.-етичні, естет., мистецькі тощо. В обговоренні певної І. важливо розрізняти: йдеться про І. вже втілену в теорії, технології, практиці, мист. творі чи мовиться про І., запропоновану для її втілення. Виокремлення І. з її втілення полегшується тоді, коли І. явно

сформульована. Інакше доводиться виявляти І. з її втілення шляхом розумової реконструкції. При обговоренні І. важливо брати до уваги, яке псих. чи ментал. явище називаємо І. в кожному окремому випадку і як співвідносяться в тому, що ми називаємо І., розум, уява, фантазія, почуття, переконання. Різними є також способи виникнення чи формування І. Це може бути миттєве «освячення» (як у Будди) або ж довготривалі спроби перевірки здогаду, інтуїції, гіпотези чи початк. образу, мотиву у мист. творі. У пізнав. діяльності можуть перевіряти кілька альтернатив. припущень (гіпотез). Ціннісні І. націлені на впровадження у свідомості та способі життя певних цінніс. переконань, особливо шляхом їх виправдання, обґрунтування. Люди оцінюють ціннісні І. не тільки розумом (під кутом зору їхнього розумового обґрунтування), а й «серцем» — почуттям та урахуванням особистого духов. досвіду. У сучас. укр. дискусіях щодо змістовно різних І. спостерігаємо зловживання словом «І.», зокрема у його використанні в публіцистиці, мовленні журналістів. Зловживання є переважно наслідком неврахування наявності таких складників у значенні цього слова, як міра його початк. невизначеності, оригінальності та перспективності. Ці складники можуть провокувати до риторик, здатних прирікати дискусію на непорозуміння і, зрештою, безплідність. Часто пропонуючи певну І. як щось початкове й оригінальне, не беруть до уваги, що йдеться про І., втілену у певних практиках чи теоріях. Наявність таких втілень дозволяє говорити не про І. як щось початкове й оригінальне, а про поняття чи теорію — тобто щось уже достат. мірою перевірене і визначене. Прикладом можуть бути дискусії щодо *національної української ідеї*. Якщо залишити осторонь використання у цьому вислові прикметника, то важливим є врахування успіш. практик формування націй у Європі, особливо т. зв. запізнілих. Укр. «проект» формування модер. нації не є чимось винятково оригінальним та унікальним, хоча й передбачає врахування специфічно укр. істор., культур. та політ. обставин. Але це не зводить нанівець роль європ. досвіду. І це однаково стосується здійснення ін. суспільно важливих І. чи проектів в Україні, коли йдеться не про створення якихось оригінальних І., а про І. вже втілені в певних теоріях та здійснені практично.

В. С. Лісовий

Бібліографічний опис:

Ідея / В. С. Лісовий // Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. — К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2011. — Режим доступу: <https://esu.com.ua/article-13772>

2001-2025 © Ця енциклопедична стаття захищена авторським правом згідно з чинним законодавством України ([докладніше](#)).